

UOT 37.479.24

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_43

TARIXİ-ETNOQRAFİK MƏNBƏLƏR ƏSASINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ARAŞDIRILMASI

HƏSƏNOV ELNUR LƏTİF oğlu

AMEA Gəncə Bölməsi Rəyasət Heyətinin üzvü, Mərkəzi Aparatın baş mütəxəssisi, t.f.d.,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı, Gəncə, Azərbaycan.

hasan.elnur.11@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, intibah mərhələsi, Nizami Gəncəvi, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, folklor, xalq müdrikliliyi

Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Şeyx Nizami Gəncəvi.

2021-ci il görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibətilə ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir. Bəşəriyyətə müdrik elmi və bədii fikirləri ilə örnək olan Nizami Gəncəvi irsində xalq hikməti səmavi hökmlərlə birləşərək, fəlsəfi təlimə çevrilir. Şeyx Nizamının səpdiyi dən artıq adı dən deyil, hikmət dənidir. Dahi şair inanır ki, bir gün bu hikmət dənini göyərəcək, hamı onu əkənə rəhmət söyləyəcək:

Hikmət dənini səpdim ki, vəfa dənini cücərsin,

Hamı alqış oxuyub bir gün barını dərsin.

Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl ilahi şairdir. Bu şairin ruhu türk ruhudur. Saysız-hesabsız xalq yaradıcılığı çeşməsindən su içən Nizami folklor örnəklərini elə ustalıqla, elə incəliklə dəyişir ki, sözün ruhu belə incimir, əksinə, daha da cilalanaraq sənət möcüzəsinə çevrilir:

Əkin-səpin üstündə suyumuz boldu bizim,

Qismətimiz gül əkib, vay dərmək oldu bizim.

“Gül əkib vay dərmək” xalqdan gələn ifadədir. Bir ağıya nəzər salaq:

Vay dərdim,

Vay dərmanım, vay dərdim.

El gül əkdi, gül dərdi,

Mən gül əkdim, vay dərdim.

Gülmək sözünün kökündə “gül” dayanır. İnsan güləndə gözəlləşir. El arasında belə deyirlər: “Elə bil üzündə güllər açıb”. Dərd sözü ilə dərmək bir-birinə yaxındır. Cinas qafiyələr üzərində qurulan bu bayatıda da gül dərmək həqiqi mənada, vay dərmək isə məcazi mənada işlənmişdir. Nizami Gəncəvidə də eynilə belədir [25, s. 19-22].

Dahi sənətkarın ustalığı ondadır ki, folklordan gələn hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı, onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,

Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, -deyib.

Bu gün də dilimizdə işlənməkdə olan: “Allah deyər: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, - kimi atalar sözü mənanı daha da qüvvətli ifadə etməyə imkan verir [23, s. 21-23].

Ölməz şairimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,

Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən.

Atalar sözüne nəzər salaq: “El gücü, sel gücü”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Buynuzlu qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “Nahaq qan yerdə qalmaz” və s.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayası türk ruhundan tutuldu, xəmiri türk əli ilə yoğruldu. Ona görə də Azərbaycan türklərinə məxcuc hərəkət, ifadə və deyim tərzii yad dilə çevrildə belə itmədi, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Nümunə olaraq sadə bir misal göstərək: əgər hər hansı bir şeyi unudub sonradan yada salırıqsa, adətən qeyri-iradi olaraq barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yaddaş yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağını:

Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını.

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşidirdi. O səslə yazıb-yaradırdı. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qəlibdə ifadə olunsada mənə eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayıların dünyada?

Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada?

İndi də atalar sözüne nəzər salaq: “Dünyanın malı dünyada qalacaq”. Neçə əsr sonra Aşıq Alı bu fikri beləcə ifadə edir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!

Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?!

Dünya kimsəyə qalmadı, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan? Nədir bizi şərafətləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?

Ülviyyətə sədaqət, şərafədi, şandı sənə.

Əlçatmaz, ünyetməz bir aləm var: ülviyyət aləmi. O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülviyyət aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə apan yolda geriyə boylanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərli nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş ay kimi gözəldi necə canan,

Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan.

Kətan parça məşhur bir bayatını yada salır:

Əziziyəm vətən yaxşı,

Geyməyə kətan yaxşı,

Qürbət el Cənnət olsa,

Yenə də vətən yaxşı.

Bu məqamda “Əsli və Kərəm” dastanı xatırlanır. Əsli də kətan geyib. Yaxası açıqdır o köynəyin [2; 19, s. 47-49; 24, s. 57-58]:

Kətan köynək, bəndi gümüş,

Yaxan düymələ, düymələ.

Bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ilk (yaxud erkən) orta əsrlər mərhələsində Gəncə sənətkarlarının toxuduğu müxtəlif nəfis, keyfiyyətli parça növləri məşhurluğu ilə seçilmişdir. Bunlar arasında kətandan hazırlanmış müxtəlif nümunələr özünün yüksək keyfiyyəti ilə yanaşı, həm də zərifliyi, gözəlliyi və rahatlığı ilə seçilirdi [1, s. 31-34; 19, s. 50-52].

Dahi Nizami Gəncəvi qələmində isə “Kətan geymiş Ay” məcazi mənada, folklorda isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədədir?

Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmadan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səmavi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Ayın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvan rənglərə bölünür. İkinci misradakı “Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan”, ifadəsi də fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Burada mənə yenə

kətan üzərinə qayıdır. Axı kətan qəlbi necə doğraya bilər? Səbəb isə belədir: bu adi kətan deyil, bu nurun qüdrətidir.

Nizami Gəncəvi sənətinin məhz ümumtürk dünyasının, Şərqi ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycanın folklorundan qaynaqlanıb yüzilliklər boyu öz əhəmiyyətini, dəyərini itirməməsi, əksinə mahiyyəti etibarilə mənəvi zirvələrə yüksəlməsinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Heç bir sənətkar başqa, yad xalqın folkloruna istinad edə bilməz. Çünki folklor dilin, eyni zamanda milli təfəkkürün elə bir qatı, elə bir sahəsidir ki, bu yalnız ruh vasitəsi ilə yaranır, mövcudluğunu qoruyub saxlayır və zaman ötdükcə nəsildən-nəslə ötürülür [4, s. 61].

Dünya, aləm, kainat haqqında hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərzini, yanaşma üsulu, milli təfəkkürün alt laylarında gizlənmiş və çox sadə şəkildə ifadə olunmuş fikirləri mövcuddur. Məhz bu toplum vasitəsi ilə hansı sənətkarın hansı xalqa mənsub olması və hansı xalqın mənəvi xəzinəsinin sahibi olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca sadə və asandır. Burada ən kəsə və etibarlı üsul folklor materialları əsasında təhlillər aparmaqdır. Çünki folklor demək olar ki, çox az dəyişir. Doğrudur, nəşə itirilə bilər, amma bu şox azdır. Bəlkə də dəryada bir damla nisbətindədir.

Azərbaycan folkloruna bələd olmadan milli mənəvi dünyamızın gizli kodlarını açmaq, o cümlədən Nizami Gəncəvi sənətinin sirlərini aşılamaq olduqca çətindir. Çünki bunlar vəhdət halındadır.

Azərbaycan folklorunda tez-tez rast gəldiyimiz fəlak obrazına Nizami Gəncəvi də müraciət edir:

*Doqquz katib yazıbdır iki hünər dastanı,
Şərlə başlar, şərlə də qurtarar hər dastanı.*

Doqquz katib fəlaklər, iki hünər dastanı isə gecə ilə gündüzdür. Azərbaycan folklorundakı “Yerlə göyün bəhsi”ində yuxarıdakı misralarda bədii şəkildə təqdim olunur. “İki hünər dastanı” – gecə və gündüz haqda deyimlərdəqiqət yetirək: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Şərlə başlanıb şərlə qurtaran dastan” bir günümüz deyilmi? Axşama “şər vaxtı” deyirik. Deməli, axşam şərlə gəlir, şərlə bitir. Eləcə də gündüz şərin bətnindən doğulur. Şər - yəni gecə ötür, gündüz başlanır. Yenə axşam düşür, şər vaxtı gəlir. Doqquz fələyin yazdığı bu dastan – gecə və gündüz haqda fikirlər Azərbaycan xalqının düşüncə və deyim tərzini əks etdirir [12, s. 9140-9141].

Azərbaycan xalqının ən qiymətli mənəvi-əxlaqi dəyərləri və mənəvi sərvətlərindən biri də böyüyə hörmət, uluların yolunu davam etdirməkdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da həmin hikmət düsturu müxtəlif yerlərdə təkrarlanır:

*Uluların yolunun gərək qulu olasan,
Ülviyyətə yüksəlib, sən də ulu olasan.*

Atalar sözündə də mənə eynidir: “Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar”, “Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar”.

Gəncədə bu gün də ağsaqqala, böyüyə hörmət qorunub saxlanmaqdadır. “Böyüksüz”, sözü “tərbiyəsiz” anlamında işlənir. “Böyüyün-kiçiyin yerini bilmək” isə əks mənəni daşıyır. Böyük-küçük münasibətləri haqda: “Küçükdən xəta, böyükdən əta”, “Su küçiyin, yol böyüyün”, - kimi atalar sözləri dillər əzbəridir. [7; 8, s. 4-7; 9-10]

Su nə üçün küçiyin, yol nə üçün böyüyündür? Buradakı su və yol həm həqiqi, həm də məcazi mənəni ifadə edir. Su –hikmətli sözlərdir. Küçüklər o sözü su kimi içir. Yol böyüyündür, ulularındır. O yol ilə gedənlər heç vaxt peşman olmazlar. [15-17]

Nizami Gəncəvidə ülviyyətə yüksəlməyin yolu da məhz ululara münasibətdən keçir: “Uluların yolunun gərək qulu olasan”. Yenə bir neçə atalar sözləri yada düşür: “Yolnan gedən yorulmaz”, “Yolçu yolda qalmaz”, “Yolçu yolda gərək” və s. [19, s. 54-57; 21, s. 9-11]

Azərbaycan xalqı müqəddəs saydığı hər bir şeyi anda çevirir. El arasında yola and işilir: “Bu Əli yolu haqqı!”.

Yoldaş sözü yol sözündən törəmədir. Ona görə də yola çıxan əvvəl özünə yoldaş aramalır: “Əvvəl yoldaş, sonra yol”. Yoldaşlıq isə dostluğa çevrilir. Dostluqda sadıq olanlar və olmayanlar

var. Nizami Gəncəvi sadıq dost tapmağı nəsihət edir. Elə bir dost ki, dar gündə sənə dayaq olsun, tora düşsən, “çəkib tordan çıxartsın”:

*Elə sadıq dost ara səni darda qoymasın,
Şəkib tordan çıxartsın, səni torda qoymasın.*

Xalq hikmətindən mənəvi qida alan və bu sonsuz ümmandan bəhrələnən Nizami Gəncəvi sözlərə ilahi dəyər qazandırır və özünəməxsus tərzdə bədii don geydirir. Dostluq haqda Azərbaycan xalqının söylədiyi atalar sözlərinə nəzər salmağa ehtiyac vardır:

“Yaxşı dost yaman gündə tanınar”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Dost adımı ansın bir çürük qozla” və s. [5-9; 11; 13].

Dünyaya Şeytan dünyası dedilər. Bir tərəfdə maddilik, bir tərəfdə mənəviyyat. Maddiyyat mənəviyyata meydan oxuyanda bəşəri fəlakətlər baş alıb gedir. Mənəviyyat ön plana keçəndə isə insan ülvyyətlə aləminə qovuşur, Tanrı qatına yüksəlir. “Tanrı mənəm”, - demir. Tanrının sadıq quluna çevrilərək ən yüksək məqama çatır. Zərrə ümmana qovuşur. Öləri bir varlıq ölməzlik qazanır [6; 8, s. 11-12].

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi təliminə görə hökmdarlıqla möminlik bir araya sığmır:

*Şah xələti geyinən mömin hanı dünyada,
Zənbil hörən görüblər Süleymanı dünyada.*

Əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbər şah olmasına baxmayaraq, həm də zənbil hörərmiş. Bu isə, öz növbəsində bu tarixi şəxsiyyəti xarakterindəki ikiliyə işarə kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan xalq fəlsəfəsində isə bu ikilik belə ifadə olunur: “İki yana baxan çaş qalar”, “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvi qələmində ən adi müşahidələr, sadə həyati hadisələr belə ilahi dəyər qazanaraq hikmətə çevrilir. Çünki bu hikmətin mayasında xalqımızın minilliklərə istinad edən zəngin fəlsəfəsi, xalq müdriyyəti, əbədiyaşar milli hikmətimiz dayanmışdır. Şeyx Nizami Gəncəvi dünyəvi və dini elmlərə mükəmməl yiyələnməsi sayəsində bəşəriyyət üçün əhəmiyyətini, aktuallığını yüzilliklər boyu itirməyəcək mənəvi kamillik nümunəsi olan əvəzsiz bir elmi, bədii irs yarada bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Письменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв./ Альтман М.М. // Изв. АН Азерб. ССР, – Баку: –1947, –№ 1, –с. 28-38.
2. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. –Bakı: Elm nəşriyyatı, –1991, –254 s.
3. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. –М.: Ленинград, –1962, –556 с.
4. Гасанов Э.Л. Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма // Elm və həyat jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti. –Bakı, –2020, –№ 4 (470), –s. 60-63.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. –Баку: Азерб. филиал АН СССР, 1949, 104 с. (Институт истории им. Бакиханова, АН Азербайджанской ССР).
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı / F.M. Əhmədov. –Gəncə: Elm, –2007, –246 s.
7. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq / Ə.Əhmədov. –Bakı: –2001, –254 s.
8. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər / K.İ. Əliyev “Folklor və yazılı ədəbiyyat” II cild. – Bakı: Nurlan, –2017, –s. 3-14.
9. Geneviève Z. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. / Z.Geneviève, Danielle, K.Claire Archives contemporaines, –2011, –p. 377. L.

10. Guliyeva N.M., Häsänov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshänischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfy Waseh als ethno-anthropologische quelle (XIX Jahrhundert) // Europäische Fachhochschule, –2014, –№ 2, –p. 3-5.
11. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2021. –Issue 1, –vol. 93, –part 2, –p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
12. Hasanov E.L. About Comparative Research of Poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the Basis of Manuscript Sources as the Multiculturalism Samples // International Journal of Environmental and Science Education, –2016. –N. 11(16), –p. 9136-9143.
13. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2018. –Issue 1, –vol. 57, –part 1, –p. 9-16.
14. Hasanov E.L. Aspetti Culturali della Ricerca delle Tradizioni Artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX // Mediterranean Journal of Social Sciences, Rome (Italy), –2015, –vol. 6, –№ 2, –Supplement 1, –p. 372-375.
15. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). –Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), –2018, –110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
16. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi / E.L. Həsənov. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –268 s.
17. Häsänow E.L. Ethno-anthropologische merkmale der Gändschänischen Teppiche von XIX-XX jahrhundert (Auf die 220-jährige jubiläum der Aserbaidshänischen gelehrten und dichter gewidmet Mirsä Schäfi Waseh) // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, –2014, –№ 1, –p. 4.
18. Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları. // Cahan jurnalı, –Bakı, –1998. –№ 4, –s.17-21.
19. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları // Nizamişünaslıq jurnalı, AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. –Gəncə, –2015, –№ 5. –s. 44-67.
20. Qurbanəliyeva S.F. Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, –2012, –120 s.
21. Nemətova M.S. Azərbaycanca pirlər. –Bakı: Azərnəşr, –1992, –104 s.
22. Poulmarc’h M., Laneri N., Hasanov E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), –2019. –Issue 9, –vol. 77, –part 4, –p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
23. Səfərova Z.Y. Azərbaycan musiqi elmi. XIII-XX əsrlər. –Bakı: Azərnəşr, –2006, –544 s.
24. Щеблыкин И.П. Гянджа XII в. Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. –Москва-Баку: Гос. архитект. изд-во, –1947, –с. 55-63.
25. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. –Гянджа, –2016, –334 с.
26. Həsənov L. Nizami Gəncəvi 880: intibah dövrü Gəncə şəhərinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi / L. Həsənov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 40-45. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46202326>

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Гасанов Э.Л.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гянджа, ренессанс, Низами Гянджеви, историко-этнографическое исследование, фольклор, народная мудрость*

В данной научной работе были исследованы основные историко-этнографические особенности в творчестве великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви на основе изучения многочисленных фольклорных примеров и письменных источников. Также в статье были вовлечены в исследование такие историко-литературные источники и примеры как пословицы, поговорки, баяты и другие образцы народного творчества в качестве показателей многовекового наследия народной мудрости и национально-духовных, в том числе мультикультуральных, общечеловеческих ценностей.

SUMMARY

**RESEARCH OF THE HERITAGE OF NIZAMI GANJAVI
BASED ON HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC SOURCES**

Hasanov E.L.

Key words: *Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, Nizami Ganjavi, historical-ethnographic research, folklore, national wisdom*

In this scientific work the main historical and ethnographic features in the work of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi were investigated based on the study of numerous folk examples and written sources. Also, this academic article involved in the study of such historical and literary sources and examples as proverbs, sayings, bayatis and other various samples of folk art as indicators of the centuries-old heritage of folk wisdom and national, spiritual values, multicultural features, including the universal characteristics.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.05.2021
	Son variant	26.07.2021